Seltsimees Vaheri küsimus

Nõukogude subjektsus Luise Vaheri
1941. aasta päevikus I

KRISTO NURMIS

Elu ei astunud meil siis kaugeltki
köps-kingadel – tipa-tapa.
Neljakümnes aasta ja Nõukogude Eesti loomine
oli kõike muud kui jalutuskäik
kruusatatud ning rehitsetud pargiteel.
(Vaher 1961)

Pargiteedel astuti siiski ka neljakümnendal aastal. Luise Vaher (1912–1992), keda tunneme eelkõige sõjajärgse Nõukogude Eesti populaarsete nn ajaviiteromaanide autorina, kandis tollal veel neiupõlvenime Kapstas, oli ajalehe Valga Enamlane toimetaja, värske parteikandidaat ja uue linnapea (endise töötatöölise ja süüdimõistetud Nõukogude spiooni) Kristjan Kuke silmarõõm. Luise Kapstas meenutab üht sellist jalutuskäiku Kristjaniga Valga pargis 1940. aasta septembris:

Mees on nagu puurist vabastatud metsloom. Ta tahab täie sõõmuga võtta elult, mis on jäänud saamata kuue ja poole vangis istunud aasta jooksul. Kristjan Kukk on kuulus nimi Valgamaal. Ta on uus Valga linnapea. Luise Kapstas on ka hästituntud nimi. Inimesed saadavad neid kadestavate pilkudega. Mõeldakse, et nad on väga õnnelikud. Miks ei või tüdruk olla õnnelik kui Kristjan Kuke taoline mees temaga jalutab ja talle naerdes otsa vaatab? Miks ei ole mees õnnelik, kui tal on valge peaga väike habras tüdruk, kes temaga jalutab ilusal septembriõhtul? Nad räägivad poliitikast – seda inimesed ei kuule. Inimesed arvavad, et armastusest [---] Mees kingib tüdrukule sületäie punaseid astraid, „Täna oli su elus suur päev – sind võeti vastu kommunistlikku parteisse...” Tüdruk ei saa aru selle päeva suurusest, aga hinges on suur uhkus olla kommunist, olla üle kodanliku rämpsü peade. (RA, ERAF.79.1.37, 120p, 21)

Poliitilisele kirkastumisele järgnesid siiski ka õrnutsemised ja suudlused („Ma nõustusin, et mitte eluvõõrast meest haavata. Ja ta vaatas mulle otsa nii paluvate silmadega...”). Järgnes öö ning järgmisel hommikul pidas Kristjan Luiset oma naiseks. Luisel oli nutumaik suus ja ta soovis, et olnu saaks olematuks. „Mees oli mulle hommikul väga vastik. Ta oli toores, saamatu ja külapoosilikult rumal,” meenutab Luise, kuid lisab paar rida hiljem juba pooleldi nostalgiliselt: „Need on vanad, vanad ajad... Nüüd on Sarmaatia legendikud, rukkipõld” (RA, ERAF.79.1.37, 120p–21p).

Need tsitaadid pärinevad Luise Kapstase päevik-märkmikust, mida ta pidas 1941. aasta 15. juulist kuni 24. oktoobrini, ajal, mil ta evakueerus pealetungiva Saksa armee (ja kohalike metsavendade) eest Valgast Pihkva kaudu Nõukogude tagalasse

ning asus tööle Volga-äärse Uljanovski oblasti Staraja Maina rajoonis. 74-leheküljeline päevik asub praegu Rahvusarhiivis 249. Eesti Laskurdiviisi fondi poliit-osakonna säilikute hulgas ja on koos teiste Vaherit puudutavate arhiivimaterjalide ning mälestustega käesoleva artikli põhiallikas.¹ Kapstase päevik on üks väheseid säilinud kommunistide pävikuid (ja üks väheseid sõjaaegseid eestlaste pävikuid üldse) ning pakub kõneka sissevaate ühe veendunud kommunisti enesepeegeldustesse ja eneseloomise protsessi. Selles põimuvad bolševistlik mina-kujundamine ja revolutsioonieetos, Eesti sotsiaalkultuurilisest keskkonnast pärit soo-, klassi- ja rahvusdiskursused ning neist osistest moodustunud arusaamade ja meelelaadi põrkumine nõukogude tegelikkuse šokeerivate ilmingutega. Kapstase pävikute teeb eriliseks ka asjaolu, et selle on kirjutanud poliitiline neofüüt. Kapstas polnud ei põrandalune bolševik ega ka intellektuaalist kommunismi kaasteeline – meile teada-tuntud tegelaste galerii –, vaid üks neist sadadest või isegi tuhandetest eestlastest, kes läbis oma poliitilise ümberkujunemise alles nn juunipöörde järel ning kes jäi parteile truuks ka siis, kui partei ise ta hülgas.

Eesti egodokumentide uurimise buumi käigus on siinsed kommunistid jäänud suuresti tähelepanuta. Nõukogude perioodi aegseid revolutsioonimälestuste avaldamisvõimalusi ja tiraaže arvestades on see muidugi mõisteta. Tänapäevases ajalookirjutuses figureerivad kommunistid peamiselt sovetiseerimise ja repressioonide näotute toimepanijatena ning nende ideoloogiline enesekuvand huvitab väheseid. Hetkel domineerivas nomenklatuuri ja kommunistlike suhtlemisvõrgustike uurimise trendis peetakse ideoloogiat koguni tähtsusetuks või teisejärguliseks teemaks (Tammela 2018: 41; Nomenklatuurisüsteem Eesti NSV-s). Huvitavaks erandiks siinjuures on küll rikkalik ja alati intrigeeriv nn juunikommunistide historiograafia, milles nõukogude režiimiga kaasa läinud Eesti vasakintelligentsi poliitilised veendumused on alati olnud kõrgendatud tähelepanu all. Ometi jõuavad autorid siingi enamasti ideoloogiasse vähepuutuvate lõppjärgeldusteni, kus ideoloogia üksnes varjab indiviidi „sügavamaid” impulsse. Juunikommunistid olid kas poliitilised naiivid (Arumäe 1991), mugandujad-kohanejad (Olesk 2002), autoritarismi sümptom (Ilmjärv 2010: 818–828) või tööpoolest ideoloogiast innustunud tahtlikud kollaborandid, kelle punase kesta alt koorub kummatigi ühiskonnast võõrdunud tunnustusepuuduses individualist (Valge 2014).

Käesolev artikkel asetab ideoloogia seevastu analüüsi keskpunkti. Artikkel on inspireeritud viimase paarikümne aasta jooksul kujunenud nõukogude subjektsuse käsitlusest, eeskätt Jochen Hellbecki monograafiast Stalini aja pävikutest (Hellbeck 2006; vt ka historiograafilist ülevaadet Chatterjee, Petrone 2008). Michel Foucault’lt laenatud termini *subjektsus* all mõistetakse selles uurimissuunas viisi, kuidas inimene mõtestab oma suhet iseenda ja välismaailmaga, ning ühtlasi eeldatakse, et need enesemõtestamise viisid muutuvad ajas (Hellbeck 2006: 9, 368; Raud 2011: 296, 316–319). Hellbecki nõukogude subjektsuse tõlgendus vastandub nii varasemale

¹ 249. Eesti Laskurdiviisi fondis leiduv päevik ei pruugi olla ainus. Neid võib leiduda arhiivi- ning erakogudes teisi. 1969. aastal antud Eesti Raadio intervjuu järgi on Vaher pidanud pävikut ajavahemikel 1940. aasta juulist septembrini, 1941. aasta 3. juulist 1944. aasta 19. septembrini, 1947–1950 ning 1953 kuni intervjuu kaasajani aastal 1969 (Hein 1969).

totalitarismiteooriale, mille järgi *Homo sovieticus* on eeskätt totalitaarriigi massi-propaganda ohver või ahistatud dissident, kui ka traditsioonilisele sotsiaalajaloolaste arusaamale, mille kohaselt nõukogude inimene oli ideoloogilistesse peensustesse leigelt suhtuv režiimi kasusaaja või ostopbenderlikult leidlik ellujääja. Hellbecki uuritud Stalini aja päevikutes joonistub seevastu välja rikkaliku sisemaailmaga nõukogude inimene, sügavalt ideologiseeritud enesepildiga individ, kes ise aktiivselt tegeleb valitseva ideoloogiaga ning võitleb oma poliitilise enesemääramise käigus pigem iseenda kui riigiga. Hellbecki järgi tuleks Stalini-aegset Nõukogude Liitu vaadelda mitte individuaalsust lahustava, vaid sügavalt *i n d i v i d u a l i s e e r i v a* riigina, kelle jaoks indiviidi sisemaailm oli oluline poliitiline võitlustanner. Nõukogude Liit julgustas aktiivselt oma kodanikku mõtestama end maailmaajaloolise agendina ning tegema seejuures innukat tööd oma mina kallal, et ületada elutunnetuses poliitiline stiihia ja liberalistlik omahuvi ning saada teoreetilise enesekasvatuse teel teadlikuks kommunistiks – uue ajastu inimeseks. Siinjuures kritiseerib Hellbeck nõukogude subjektsuse varasemat, essentsialistlikku käsitlust, milles domineerib pragmaatiline ja individualistlik nn liberaalne subjekt, kelle süsteem allutab režiimi mutrikeseks (totalitarism)² või kes läheb režiimiga vabatahtlikult kaasa, nähes selles võimalust realiseerida oma materiaalseid huve (revisionism). Hellbecki järgi on nõukoguliku subjekti kujunemisprotsessi tulemiks aga pigem end *i s e* sotsialismi vaimus ümberkujundanud nn illiberaalne subjekt, kes on valmis kannatama ja kandma suuri isiklikke ohvreid ideoloogilise maailmapildi koherentsuse nimel, püüdes samal ajal alla suruda seda vaidlustavaid tundeid ja tunge.

Hellbecki panus nõukogude aja uurimisse seisneb selles, et ta ei käsitle ideoloogiat mitte kui programmilist ideaalkuju (kommunistlik ideoloogia kui etteantud, kinnistatud ja monoloogiline korpus), vaid kui „pärimi, mis toimib indiviidi sees, reageerides üksikisiku subjektiivse eluga ning lubades seeläbi suurel hulgal variatsioone” (Hellbeck 2006: 3–12). Hellbecki jaoks on oluline ideoloogia orgaaniline, n-ö elatud vorm ehk see, kuidas üksikisikud seda reaalselt mõtestasid, läbi elasid ja reprodutseerisid. Ühtlasi tõi Hellbeck nõukogude ideoloogia käsitluse tagasi individuaalse agentsuse, mille mõtestamisel on päevik ehk kõige väärtuslikum ja kõnekam ajalooallikas. Päevik, mis Rachel Cottami (2001: 268) osutusel asub „elu ja representatsiooni piiril, täiendades mõlemat”, pakub intiimseimat võimalust uurida ideoloogiat selle igapäevaelulistes avaldustes, selle isiklikult kohandatud ja ennast loovas vormis. Päevik on enamasti kirjutatud n-ö reaajas, olles seega vaba redigeerimisest ja tagantjärele tehtud ümberhinnangutest. Päevik on ka pihtimuslik ja mõtisklev allikas, mis oma „segaste kategooriate ja lookleva epistemoloogiaga” (Luise White, tsit

² Eestis on subjektsuse totalitaarset tõlgendust esindanud kõige jõulisemalt Aili Aarelaid, kelle järgi eestlased arendasid oma mina autonoomia kaitseks ja nõukogude võimu surve vastu välja n-ö topeltnõuetlemise. Aarelaid mõistab inimese „mõttemalli sovetiseerimist” seega üksnes välise surve kaudu ega näe võimalustki, et indiviidil võiks siinjuures olla muud agentsust kui kas või delda või alistuda (Aarelaid 2000: 755–756).

Peri 2017: 15) aitab jälgida ideoloogia individuaalse „kerkimise” kulgu kogu selle rohmakuses ja seesmistes vastuoludes.³

Nõukogude subjektsuse mudelit ei saa Eesti konteksti mehaaniliselt üle kanda. Hellbecki ja teiste subjektsusekoolkonna ajaloolaste argumendid põhinevad keelelisel determinismil, mille eelduseks on nõukogude ühiskonna pea absoluutne isoleeritus ning suhteliselt pikaajaline protsess (1920.–1940. aastad). Eesti ühiskond oli seevastu kogenud kahe aastakümne jagu iseseisvust ja liberaalseid olusid, jõudnud terve Saksa okupatsiooni aja arutada sovetiseerimise käiku ja koledusi. Eestlased ei olnud kunagi muust maailmast sedavõrd eraldatud kui suurem osa ülejäänud nõukogude ühiskonnast. Pealegi, Stalini surma järel hakkas nõukogude kodanikelt eeldatud revolutsioonilise enesesisenduse tung vaibuma (Hellbeck 2006: 363). Sellest hoolimata leidis ka Eestis 1940. aastal arvestatav hulk inimesi, kes võtsid omaks marksistliku teesi, et nende teadvus on kujundatav, ning hakkasid mõtestama oma mina ajaloo dialektilises progressioonis, tehes seda nii oma isikliku elukogemuse kui ka sotsiaalkultuurilise *habitu* kaudu. Need olid inimesed, kelle ellu Nõukogude okupatsioon mitte ei lõikunud, vaid kes ise osalesid selles lõikamises. Nad ei muretsenud, et on „sündinud valel ajal” (vrd Kirss 2017), vaid tundsid uhkust, koguni ajaloolist privilegeeritust, et said osaleda sündmustes, milles nägid maailmaajaloolist murrangut. Kapstase päevik pakub harukordse võimaluse mõtestada Eesti kommunistide ideelist enesekujundamist, milles mängisid olulist rolli ka Eesti sotsiaalkultuurilisest kontekstist pärit kultuuri- ja soonormid ning kujutletud ideoloogilised ja tsivilisatsioonilised tsentri ning perifeeria suhted. Ühtlasi tõstatab see laiemalt küsimuse ideoloogia rollist eestlase minapildis XX sajandil.

„Mul ei ole kunagi, kunagi elus vedanud.” Luise Vaheri poliitiline biograafia

Nõukogude võimu kehtestamine oli Luise Kapstase jaoks võimestav ja vabastav sündmus. Esimese nõukogude aasta jooksul tegi noor naine läbi meeletu karjääri (vt fotot 1). 1940. aasta sügisel sai Kapstas maakonnalehe Valga Enamlane kirjandus- toimetajaks ja juba järgmise aasta jaanuaris maakonna täitevkomitee sekretäriks,

³ Kommunistide mõttemaailma uurimisel on päevik iseäranis oluline allikas ka teistel põhjustel. Kommunistide mälestuste ja autobiograafiate kui allikate põhiprobleem (võrreldes päevikutega) seisneb selles, et need on kirja pannud inimesed, kelle jaoks elulugude kirjutamine ja ankeetide täitmine polnud mitte üksnes regulaarne tegevus, vaid kes olid harjunud oma elulugu olulisel määral ümber kirjutama vastavalt valitsevale parteiliinile või kehtivale mälurežiimile. Nii võis üks ja sama Eesti kommunist olla oma elu jooksul siiras ja pühendunud Stalini järgija, seejärel sulaagne isikukultuse kriitik ning lõpuks agar uutmise toetaja – või koguni eluaagne rahvuslane (vt ka Zubkova 2006). Pole ime, et sotsialismijärgsetes elulugudes kipuvad kõigist kommunistidest ja komsomolidest (mõne erandiga) saama „kohanejad”, „kahepaiksed” ja „topeltmõtled” (vrd Siemer 2003; Aarelaid 1998: 83–93, 2000). Tegelikult võib pidada üpris loomulikuks, et inimese vaated ajas muutuvad ning et inimese subjektsus pole stabiilne ja ühtne kogu tema elu jooksul. See omakorda muudab päevikud erakordselt olulisteks allikateks, mis teevad inimese maailmavaatest justkui hetketõmmise. Mälurežiimide ajas muutumise kohta vt Laanes 2017. Vt ka Olaf Mertelsmanni (2006) ja Andrei Hvostovi (2018) kriitikat autobiograafiate ning mälestuste kui äärmiselt olevikukesksete allikate suhtes.

millega kaasnesid maakonna haridusosakonna juhi ning maakonna majade natsionaliseerimiskomisjoni liikme ülesanded. Need ametipostid olid 28-aastasele naisele õieti esimesed püsivad töökohad. Kapstas oli pärast 1932. aastal Valga gümnaasiumi lõpetamist viirelenud aastaid majanduskriisi järgses tööpõuas, elatanud end juhutöödest, käsitööst, ajalehe kaastöödest, peamiselt aga isa toetusest, ehkki viimane oli teda korduvalt enda juurest ära ajanud ja sundinud rikast meest otsima (RA, ERAF.1.7.1120, l 13p). Nüüd oli see „koduta ja kohata „üleprodutseeritud” haritlane”, nagu Kapstas hiljem oma juunipöörde eelset mina iseloomustas, leidnud „tee uude ellu”, saanud tööd, leidnud kommunismis ei vähemat kui oma „õnne lätte” (RA, ERAF.1.6.976, l 8p–9; RA, ERAF.1.7.2734, l 14, 33). Kapstas oli jõudnud korraga maakonna tippametnike hulka, lõpetanud apoliitilise uitlemise ning asunud agaralt õppima „ÜK(b)P ajaloo lühikursust” ning marksismi-leninismi (RA, ERAF.14.1.2, l 22p, 23, 77). Kõik tunduski kulgevat suurepäraselt, kuni 1941. aasta kevadel Valga parteikomitee koosolekul tõstatas komitee liige ja kohaliku miilitsajaoskonna koristaja Emilie Madal päevakorrapunktina „seltsimees Kapstase küsimuse”.

Emilie Madal, nn 149 protsessil sunnitööle mõistetud kommunisti Nikolai Madala lesk ning kohaliku julgeolekuüleva Jaan Madala ema, süüdistas Kapstast terves reas pattudes: võõras sotsiaalses päritolus, Kaitseliitu kuulumises ning üldises põlguses tööliste vastu. Kapstas meenutab Madala rünnakut oma päevikuissekandes:

Foto 1. Luise Kapstas kõneleb Valga turuplatsil Eesti NSV Liitu vastuvõtmise "rõõmu-meeleavaldusel" 7. augustil 1940 (RA, ERAF.2.1.7325).

Mäletan selgesti seda päeva, see oli 23. aprillil⁴ [---] Parteiorganisatsiooni koosolek parteimaja koosoleku saalis. Lenin ja Stalin vaatavad elutargalt oma noortele kaasvõitlejatele seltsimeestele. Laud on kaetud punasega, laual on suur kimp lilli [---] astub välja Emilie Madal: „Meie seas on üks tööliklassi suur vaenlane. Meie ei või lubada, et niisugune inimene istuks nii tähtsal kohal, kui on piisavalt töötava rahva lapsi, kes on märksa väiksemate kohtade peal. See inimene on Luise Kapstas. Ta isa oli talupoegade suurim kurnaja. Tööliste vereimeja – mõisavalitseja jne.” Sellele koosolekule järgnes EK(b)P Valgamaa komitee koosolek, kus Jaan Madal ema asendas. Ja väljaviskamine. Siis jäi kõik vaikseks. (RA, ERAF.79.1.37, l 32, 32p)

Madala argumentidel oli kaalu. Kapstas oli tööpoolest vassinud nii ankeetides kui ka parteikandidaadi intervjuul oma sotsiaalse päritoluga, mille juures ta, nii nagu ka mitmed tema kolleegid, oli rõhutanud oma vanemate vaesemaid ja raskemaid eluperioode. Luise Kapstas oli sündinud 3. septembril 1912. aastal Valgamaa Töliste mõisa kutsari Jaan Kapstase tütreana, kuid jätnud mainimata, et isast sai peagi Kaagjärve mõisa kubjas ning pärast Vabadussõda 38,62 hektari talumaa omanik, kes kasutas pealegi palgatööjõudu, ehk nõukogude keeli – kulak. Lisaks sellele oli Luise Kapstas kuulunud ajavahemikul 1932–1933 Naiskodukaitsesse, millega ta enda sõnul oli liitunud üksnes soovist leida tööd ning kust ta oli allumatuse tõttu mõne kuu pärast välja visatud. Kuid ta oli proovinud veel 1940. aasta alul organisatsiooniga uuesti liituda. Sellise kriitikatulva all oli Kapstasel end pea võimatu kaitsta, nii nagu ei aidanud ka apelleerimine stalinlikule printsiibile, et laps ei pea vastutama oma vanemate tegude eest. Kapstas oli vastamisi suuresti kohalikust klassivaenust ja initsiatiivist võrsunud kriitikaga, mille käigus ei kõlanud üksnes bolševistlik *newspeak*, vaid elustus ka igivana eesti sotsiaalse konflikti keel. „Olen ise mõisa moonaka õues üles kasvanud; tean, mis vahekorrad on mõisas,” kuulutas kohaliku Rahva Omakaitse juht Juhan Proosaselts. „Sms Kapstas’e isa karjäär näitab, et tema on olnud truu mõisa hoovikoer. Sms Kapstas on pärinud teatud iseloomu jooni oma isalt.” (RA, ERAF.14.1.2, l 77p)

Kapstas visati parteist välja sõna otseses mõttes Saksamaa pealetungi eelõhtul – 21. juunil. Kui Valga naisaktiiv asus 4. juulil linnast evakueeruma, keeldus ešeloni juht Aurille Päss Kapstast rongile laskmast. Kapstas aga pidi põgenema. Natsionaliseerimiskomisjoni liikme ning muidu hääleka kommunistina oli ta Valgas juba küllalt sildu põletanud (nagu ta ka ise hiljem tunnistas, kartis ta kodanlikke natsionaliste rohkem kui fašiste). Ta võltsis endale iseseisvusaegsele passiblanketile uue isikutunnistuse, tehes end muuhulgas kuus aastat nooremaks (28-aastasest naisest sai 22-aastane), ning kasutas dokumenti selleks, et pääseda Pihkva kaudu Nõukogude tagalasse suunduvale rongile (RA, ERAF.1.7.1120, l 14p).⁵

⁴ Tegelikult 8. mail (RA, ERAF.14.2.21, l 5). Vrd protokollitud Madala sõnavõttu: „Siin võttis sõna sms Kapstas, kelle kohta mina küll sms ei ütle, vaid ütlen preili. Tema on töörahva kägistaja laps, aga mitte töörahvale sõbralik. Peale selle on ta läbi ja läbi kaitseliitlane, ning see räägib ustavusest ja aususest valitsuse vastu.” (RA, ERAF.14.1.2, l 66p)

⁵ Kapstas meenutab ühes päevikusissekandes vestlust emaga enne evakueerimist. Ema öelnud: „Teenid niisuguse koha peal. Sul on vaenlasi” ja „Jumalat sa küll ei usu, aga ütlen sulle siiski, et Jumal hoidku sind” (RA, ERAF.79.1.37, l 13). Kapstase hilisemad väited enda kuulumisest

Järgnevaks paariks kuuks sai Kapstase lähimaks kaaslaseks sõbranna Elli Siitan, linnapea Kristjan Kuke värske abikaasa, kes kandis endaga kaasas Valga linna rahalaegast 60 000 rublaga. Selle rahaga said naised teatava materiaalse kindlustunde edasiste rongi- ja laevapiletite muretsemiseks, altkäemaksudeks ja turgudel ostlemiseks ning pidasid end sellega ülal, kuni jõudsid Volgale ja seadsid end sisse kohalikes asulates koos teiste Valgast evakueerunutega. Nõukogude tagalas töötas Kapstas peamiselt Kuibõševi ja Uljanovski oblastis Volga-äärsetes kolhoosides ja vabrikutes ning asus Eesti rahvusüksuste mobiliseerimise järel tööle 249. Laskurdiviisi väli-leivavabrikus pagarina. 1944. aastal õnnestus tal saada uuesti parteikandidaadiks ning 1946. aastal partei täisliikmeks. (RA, ERAF.79.1.37, l 11p; RA, ERAF.1.7.1120, l 2, 2p, 14p)

Eesti taasokupeerimise järel, 1944. aasta septembris, saabus Luise Vaher tagasi Valka, nüüd juba maakonna operatiivgrupi koosseisus „juba teadjana ja poliitiliselt arenenuna” (Hein 1982). Tagalas oli ta abiellunud korralikku töölispäritolu kommunisti Konstantin Vaheriga ning võtnud endale mehe perekonnanime. Mehest sai Valgamaa parteikomitee sekretär ning naisest ajalehe Valga Kommunist vastutav toimetaja. 1946. aastal sündis neil poeg Peeter ning samal ajal astus Konstantin Tallinnasse kõrgemasse parteikooli, mis töötas veelgi ambitsioonikamat karjääri. Luise Vaheri tollane alluv ajalehetoietus Olaf Utt on meenutanud oma ülemust kui väikest, aga kanget, häälekalt „tõde ja õigust” kuulutavat emalikku matriarhi, keda võis ometi vahel toimetuse laua taga lohutamatu nutmas näha (Utt 1992). Nutmiseks võis olla ka põhjust, sest juba 1946. aastal pidi Vaher taas aru andma oma võltspassi ja Valga linnakassa kadunud raha asjus, pääsedes tollal küll noomitusega. Vanad patud kerkisid aga uuesti üles seoses EK(b)P VIII pleenumi järgse nn kodanlike natsionalistide vastase puhastuskampaaniaga, millele lisandusid uued süüdistused: sugulane välismaal (onu Peeter Juhanson, kes oli põgenenud Saksa-maa kaudu Austraaliasse) ning Saksa sõjaväes teeninud vend Eevald Kapstas (RA, ERAF.1.7.1120, l 9).

EK(b)P VIII pleenumi maakondlikud resonantsid on seni veel läbi uurimata teema ning pleenumi kodanlike natsionalistide vastane suunitlus on jätnud sellest vahel mulje kui rahvusmeelsete kommunistide puhastamisest. Vaheri kaasus seevastu näitab, et süüdistuslaviini alla sattunud kommunistid polnud tingimata ei vähem ideelised ega vähem kodanlusevastased kui nende süüdistajad. Vaher sai oma esimese hukkamõistu osaliseks juba maikuus kirjastuse Valgatrükk partei algorganisatsioonis. Olgugi et väljaviskamine kerkis üles juba sel ajal, oli tegu veel

hävituspataljoni ja teenimisest rindeõena, mis on leidnud tee ka kirjanduslukku, on üpris ülepaistatud. Tema muidu detailsed parteiankeedid vaikivad neist õilsatest ametitest. Päevikust leiab vaid episoodi, kus Kapstas ja tema sõbranna Elli teenivad evakuatsiooni esimesel nädalal lühikest aega, 18.–24. juulini, Punaarmee sapööripataljoni juures sanitaridena. Naised olid kahtlemata innustunud sõja- ja rindeõeromantikast („rindeõde – [...] nii musikaalne sõna” (RA, ERAF.79.1.37, l 3p)), aga mõlemal puudus igasugune meditsiiniline haridus ja kogemus. Kapstase päevikust leiab järgmise sissekande 15. juulist 1941, Pihkvas: „Hommikul käisime mingis sõjaväeasutuses ja pakkusime endid rindele meeste haavu siduma. Seal raputati pead, et lollakad. Või ei saanud nad meist aru. Meie ainsaks varaks oli sanitaarpaun ja hulga arstimeid. Meil on isegi kuus liitrit piiritust üle kahe. Elli tahtis pudelid kraavi virutada, aga mina korjasin nad üles. Ehk jooime end kunagi veel enne surma täis.” (RA, ERAF.79.1.37, l 2)

siiski tüüpilise noomimiskoosoleku ehk „kommunismi kooliga”, kus süüdistused ja alandused täitsid eeskätt pedagoogilist funktsiooni ühiskondliku avangardi jätkuvas kasvatustöös (Cohn 2015: 4):

Sm Vilpart: Sm Vaheri viga on see, et ta väga palju valetab. Ta teeb seda kohe teatud mõnutundega.

[---]

Sm. Seesmaa: [---] Nüüd on sm. Vaher jällegi varjanud oma eluloolisi andmeid ja sellega parteid petnud. Miks see nii on? See tuleb sellest, et sm. Vaher valetab, talle meeldib valetada.

[---]

Sm Visk: Teil on tahe valetada. Kas see on teil veres?

Vastus: See pole veres. See on kodanlik jäänus. Arvan, et saan end parandada.

(RA, ERAF.1.7.1120, l 4–8)

Vaher tunnistas oma süüd ja töötas mitte kunagi enam valetada. Ta mõistis hukka oma mineviku ja kulakust isa ning anus partei armu („Partei on teinud minust inimese [---] Mulle on partei kallis, südamest kallis”), lubades võtta vastu ükskõik missuguse töö või karistuse, mille partei talle määrab. Algorganisatsioon otsustaski piirduda valju noomitusega koos arvestuskaardile kandmisega ning määrata Vaheri abikaasa Konstantin tema hinge ja käitumise üle parteiliselt valvama. Maakonna venelasest parteijuhile Vladimir Šaraile sellest siiski ei piisanud ning mees nõudis algorganisatsiooni otsusest hoolimata „suurkulaku” perest pärit Vaheri parteist väljaviskamist.⁶ Naise meeleheitlikud seletuskirjad („Partei on mulle kallim elust ja tahan kõik jõu, kõik oskused, kui nõuab olukord ka säästmata elu, anda kommunismi ehitamise kaasaaitamiseks”) ja katsed ajada süü teiste Valgamaa „kodanlike natsionalistide” ja „endiste sotside” kaela jäid tulemusteta. EK(b)P keskkomitee otsusega 26. oktoobrist 1950 heideti Luise Vaher teist korda parteist välja (RA, ERAF.1.7.1120, l 8, 15p, 63–68, 72).

Luise Vaheri väljaheitmisega katkes ka Konstantin Vaheri parteiline tähelend. Pere saadeti elama Viljandisse, kus Konstantinist sai Viljandi tikuvabriku direktor

⁶ Lisandus veel üks süüdistuspunkt. Aasta varem oli Vaher oma „poliitilise lühinägelikkuse” tõttu tõmmanud kodumaakonna parteikomitee (ja võimalik, et terve Eesti parteiorganisatsiooni) pea üleliidulisse skandaali. 1949. aasta veebruaris, st vahetult enne märtsiküüditamist, määrati Vaher kirjanuslikult ümber töötama Valgamaa kolhoosniku Jaan Raudsepa käsikirja Õlatu küla kollektiviseerimisest. Raamat „Teel kommunismi”, mille Vaher sisuliselt varikirjutas, avaldati kiires korras juba kevadsuvel ning pidi demonstreerima Eesti talupoegade rõõmuküllast liitumist Nõukogude Liidu kolhoosiperega. Hans Leberecht kirjutas raamatule positiivse arvustuse Pravdas ning juba augustis saatis NSVL-i suurim pildiajakiri Ogonjok oma korrespondendi ja fotoreporterit Õlatusse. Vaher värvati Moskva külalistele tõlgiks ja töö käigus pakkus ta reportereitele ka intervjuud kohaliku tubli kolhoosniku Julius Kurega. Ogonjoki 1949. aasta 47. numbris avaldatigi suur lugu Õlatu küla kolhoosist „Oktoobri võit”, mida illustreeris ka suur foto rahvariides neidude käevangus õõtsuvast kolhoosnik Kurest. Valgamaa parteikomitee oleks võinud rahuldustundega imetleda, kuidas just nende kolhoosnikust on saanud Eesti NSV kollektiviseerimise üleliiduline plakatipoiss, kui poleks tulnud välja, et kolhoosnik Kurg oli vahepeal osutunud kulakuks. Nii lisandus Vaheri parteilisele hukkamõistule ka süüdistuspunkt „paadunud kulaku populariseerimises Ogonjoki lehekülgedel” (RA, ERAF.1.7.1120, l 72; Viktorov 1949: 9).

ning Luisest järgnevas kuueks aastaks tekstiilitööline. Olgugi et selline saatus ei tundnud Stalini aja kohta just ülemäära karm, oli see ühele kommunistlikule perekonnale ränk löök. „Nüüd aastate pika vahemaa tagant asja kaine pilguga vaagides ei oskagi seisukohta võtta. Valus oli ja hirm oli. Aga ma sain sutike targemaks,” on Luise Vaher meenutanud oma tollaseid tundeid pea neli aastakümnet hiljem. „Mu abikaasa elupäevi oleks ehk kümne aastakese jagu pikemalt jätkunud, sest tema elas toda aega rängemalt üle kui mina, kes ma olin süüdlane ja kõige põhjustaja. Sellest oli väga kahju,” lisades siis aga juba positiivsemas toonis, „kuid minust poleks saanud isegi niisugust kirjanikku, nagu olen praegu.” („Keele ja Kirjanduse” ringküsitlus... 1989: 105)

Luise Vaheri kirjanikutee algas üpris küpses eas, 1959. aastal, mil tema käsikiri „Emajõe jutustus” tuli vabariiklikul romaanivõistlusel auhinnakohale, avaldati järgmisel aastal ja leidis valitsevas romaanipõuas, ning ilmselt ka muudel põhjustel, laia lugejaskonna. Järgnesid päevikutest inspireeritud triloogia „Rindeõde” (1965), „Tormipöörises” (1982) ja „Põlev pärisosa” (1987) ning kollektiviseerimist kujutav diloogia „Päeva palge ees” (1968) ja „Meelespealilled hõng” (1983). Need lopsakas keeles kirjutatud romaanid, kus 1940.–1950. aastate Lõuna-Eesti väikelinnades ja küldes seikleavad hakkajad naiskangelased, viriilsed parteimehed, saalomonlikud julgeolekutöötajad ning nende vastalised, reeturlikud SS-lased/metsavennad ja ka mõned kehvemad kommunistid, pole eesti kirjandusloolaste seas leidnud tagantjärele just erilist väärtustamist. Ometi illustreerivad need romaanid hästi tollase nõukogude eesti kirjanduse iseäralikku genealoogiat ja multifunktsionaalsust. Olgugi et Vaheri romaanid jätavad esmapilgul mulje tüüpilistest sotsrealistlikest teostest, mis esitavad retroaktiivse fantaasia sellest, kuidas asjad oleksid tegelikult pidanud minema, on Johanna Ross täheldanud nende vormielementides ka 1930. aastate Eesti bulvariromaanide eeskujud (Ross 2018: 112, 276). Vaheri romaanid sisaldavad rohkesti autobiograafilisi momente ja prototüüpe ning kohati äärmiselt isiklikke ja vähevarjatud arveteklaarimisi. „Inimese üle ei saa ega tohi otsustada ainuüksi ankeedi põhjal,” on kirjandusteadlane August Eelmäe võtnud kokku Vaheri loomingu läbiva motiivi (Eelmäe 1972: 562), mis võiks sama hästi iseloomustada kirjaniku enda elu, kelle saatuses ankeedid sedavõrd dramaatilist rolli mängisid. Raamat „Rindeõde” on kirjanduslukku jäädvustanud Valgamaa parteijuhi Adolf Pässi äbariku parteijuhi Hermann Ässana, kelle hüsteeria 1941. aasta taganemisel lõppeb haleda närvivapustuse ning autoriteedi kaotusega.⁷ Raamat „Emajõe jutustus” kulmineerub episoodiga, milles kulakutütre kangelanna Anneli laseb maha oma Saksa sõjaväes teeninud venna Hendriku (Vaher 1974: 499). Nagu juba mainitud, oli Vaheri enda lihane

⁷ Just Adolf Päss oli see, kes võitis 1941. aasta juunis Kapstaselt tema kandidaadikaardi. „Aadu Päss oli samuti vähik omal kohal,” kirjeldab Kapstas päevikus oma parteibossi. „Suurusehull ja rumal ning arg [---]. Mäletan ta nägu, kui ma 4. juuli hommikul läksin partkommi. „Rutta, sakslased on juba Läti Valgas.” Ta nägu oli nii abitu. [---] Ta jutt oli segane, pilk nagu hullunud, kes otsib põgenemise võimalust.” (RA, ERAF.79.1.37, 19) Tunded olid vastastikused: Päss kirjeldas Kapstast oma kirjas Nikolai Karotammele kui „ebaseltsimehelikku intrigaani”. Päss elas Valgast taganedes läbi tööpoolest tervisehäireid ja närvivapustuselaadseid kogemusi, mille kohta andsid hiljem tunnistusi mitmed tema kolleegid (RA, ERAF.1.1.194, 155; Sortside saladused II: 2, 32, 42, 109). „Rindeõdes” leidub ka teisi prototüüpe Valga tollasest parteiaktiivist.

vend teeninud Saksa sõjaväes – fakt, mida partei naisele korduvalt ette heitis. „Ega neid õdesid, kes vennad maha lasevad, väga palju neljakümne neljandal aastal ei olnud,” on Vaher hiljem möönnud ühes intervjuus. „Ma nagu tahtsin, et niisuguseid oleks olnud, ja sellepärast ma tema kirjutasin.” (Hein 1982)⁸

Luise Vaher ennistati Eestimaa Kommunistliku Partei liikmeks 24. oktoobril 1989. aastal, mille puhul tunnustati teda kui kirjanikku, kes seisab rahvale lähedal ning kes on alati paistnud silma oma õigluse, aususe ja parteilise printsiipiaalsuse poolest (RA, ERAF.1.7.1120, l 73, 74). 1988. aasta septembris, kui Keel ja Kirjandus uuris ringküsitlese käigus, mida ja millest sooviks ta praegu ja tulevikus kirjutada, vastas eluaegne kommunistlik kirjanik napisõnaliselt: „Eks vist sellest, kuidas eesti mees ja tema sugu varjusurmast ärkavad” („Keele ja Kirjanduse” ringküsitletus... 1989: 106). Kas Vaher oli laulva revolutsiooni lainetuses teinud läbi veel ühe poliitilise pöörde? Või jõudis ta tunda hilinevad heameelt oma parteilisest rehabiliteerimisest? See jääb müsteriallikaks. 1912. aastal Vene keisririigis sündinud Luise Vaher suri 1992. aasta 14. veebruaril Viljandis, nüüd juba taasiseseisvunud Eesti Vabariigis.

(Järgneb)

ARHIIVIALLIKAD

Rahvusarhiiv (RA)

ERAF.1 – Eestimaa Kommunistliku Partei keskkomitee

ERAF.14 – EKP Valgamaa komitee

ERAF.2 – Eesti Riigiarhiivi Filiaali (Parteiarhiivi) fotokollektsioon

ERAF.79 – 249. Eesti Laskurdiviis

KIRJANDUS

Aareleid, Aili 1998. Ikka kultuurile mõeldes. Tallinn: Virgela.

Aareleid, Aili 2000. Topeltmõtlemise kujunemine kahel esimesel nõukogulikul aastakümnel. – Akadeemia, nr 4, lk 755–773.

Arumäe, Heino 1991. Mõnda Hans Kruusist, Mongoolia eeskujust ja poliitilisest naivismist. – Looming, nr 10, lk 1381–1390.

Chatterjee, Choi; Petrone, Karen 2008. Models of selfhood and subjectivity: The Soviet case in historical perspective. – Slavic Review, kd 67, nr 4, lk 967–986.

⁸ Erinevates intervjuudes eri aegadel on Vaher kord eitanud, kord kriipsutanud alla oma romaanide autobiograafilisust (vt nt intervjuusid: Hein 1969, 1982; Käidud teedelt). Igatahes tuleb see veel kord meelde, et ka kõige trafaretsemad nõukogude kirjanduse üllitised võivad olla sisemiselt kompleksed tekstid ning täita peale poliitilise propaganda nii autori kui ka lugeja vaatenurgast teisigi funktsioone. Hoolimata oma punasest sisust olid Vaheri varased romaanid lugejate seas populaarsed, mida kinnitavad nii rohke läbimüük kui ka raamatukogulaenutused. Võib arvata, et neid loeti kui huvitavaid ilukirjanduslikke tekste, mis kõnelesid 1940.–1950. aastate kohalikust igapäevaelust ning pakkusid intrigeerivat informatsiooni muidu krüptilise kohaliku parteiajaloo ning parteieliidi omavaheliste suhete kohta.

- Cohn, Edward 2015.** The High Title of a Communist: Postwar Party Discipline and the Values of the Soviet Regime. DeKalb: Northern Illinois University Press.
- Cottam, Rachel 2001.** Diaries and journals: General survey. – Encyclopedia of Life Writing. Autobiographical and Biographical Forms. Toim Margareta Jolly. London–Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, lk 267–269.
- Eelmäe, August 1972.** Luise Vaheri juubeli puhul. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 561–562.
- Hein, Peeter 1969.** Kirjanduslik klubi. Luise Vaher. – Eesti Raadio, 2. V. <http://arhiiv.err.ee/guid/144780> (28. II 2019).
- Hein, Peeter 1982.** Luise Vaher – 70. – Eesti Raadio, 4. IX. <http://arhiiv.err.ee/guid/15893> (28. II 2019).
- Hellbeck, Jochen 2006.** Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hvostov, Andrei 2018.** Armastades vabariiki ja iseenast. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 795–799.
- Ilmjärv, Magnus 2010.** Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Tallinn: Argo.
- „Keele ja Kirjanduse” ringküsitlus kirjanikele (Luise Vaher).** – Keel ja Kirjandus 1989, nr 2, lk 105–106.
- Kirss, Tiina 2017.** Sündmusküllased elulood. Erich Araku käsikiri. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 897–915.
- Käidud teedelt.** Luise Vaher. Saatejuht Ülo Tuulik. – Eesti Televisioon, 26. I 1985. <http://arhiiv.err.ee/vaata/191418> (28. II 2019).
- Laanes, Eneken 2017.** Trauma keelde tõlgitud. Kultuurideülesed mäluvormid eesti küüditamis- ja laagrimälestustes. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 241–257.
- Mertelsmann, Olaf 2006.** Mälu ajaloo allikana. – Vikerkaar, nr 4–5, lk 129–135.
- Nomenklatuurisüsteem Eesti NSV-s.** The Nomenklatura System in the Estonian SSR. Toim Tõnu Tannberg. Ajalooline Ajakiri 2015 [teemanumber], kd 154, nr 4.
- Olesk, Sirje 2002.** Ühe kohanemise lugu. Johannes Semper. – S. Olesk, Tõdede vankruval müüril. Artikleid ajast ja luulest. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 89–101.
- Peri, Alexis 2017.** The War Within: Diaries from the Siege of Leningrad. Cambridge–London: Harvard University Press.
- Raud, Rein 2011.** Subjektsus. – Humanitaarteaduste metodoloogia. Toim Marek Tamm. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 296–326.
- Ross, Johanna 2018.** Aira Kaalust Mari Saadini. Nõukogude Eesti naisarenguromaan ja selle lugemisviisid. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 17.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Siemer, Kaari 2003.** Võim, indiviid ja kohanemine elulugudes: Vanemad eestlased elust Nõukogude Eestis. – Mälu kui kultuuritegur: Etnoloogilisi perspektiive. Ethnological Perspectives on Memory. (Studia ethnologica Tartuensia 6.) Toim Terje Anepaio, Ene Kõresaar. Tartu: Tartu Ülikool, lk 124–149.
- Sortside saladused.** II, Valgamaa punased tapatööl. Koost Leo Levala. Tallinn: Tungal, 1994.

- Zubkova, Elena 2016.** The Baltic political elite of the 'Stalin Generation': Background, identity, and practices of governance. – The Baltic States under Stalinist Rule. Toim Olaf Mertelsmann. Wien–Köln–Weimar: Böhlau, lk 47–69.
- Tammela, Mari-Leen 2018.** Isikulooline perspektiiv Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloos 1920–1940. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 45.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Utt, Olaf 1992.** Luise Vaherile mõeldes (3. IX 1912–14. II 1992). – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 312–313.
- Vaher, Luise 1961.** Sinu teoks teha, noor seltsimees. – Noorus, nr 10, lk 41.
- Vaher, Luise 1974.** Emajõe jutustus. Tallinn: Eesti Raamat.
- Valge, Jaak 2014.** Punased I. Tallinn: Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut, Rahvusarhiiv.
- Viktorov, Viktor 1949.** Žizn dopisyvaet knigu. – Ogonjok, nr 47, lk 8–9. [В. Викторов, Жизнь дописывает книгу. – Огонёк, no. 47.]

Kristo Nurmis (sünd 1984), MA, Stanfordi Ülikooli ajaloo osakonna doktorant (450 Serra Mall, Stanford, CA 94305, Ameerika Ühendriigid), kristo@stanford.edu

The Vaher question. Soviet subjectivity in Luise Vaher's diary of 1941. Part 1

Keywords: World War II, diaries, gender history, ideology, Communism, subjectivity

This article is based on the diary of a young Estonian provincial female party activist Luise Vaher (née Kapstas), in which she describes her evacuation to the Soviet rear following the German invasion of the USSR in the summer and fall of 1941. The diary offers a rare glimpse into the mindset of recently converted Estonian Communists and their shock in encountering the realities of Soviet everyday life. It shows how a young female Bolshevik is trying to make sense of the abject Soviet poverty and the brutal *kolkhoz* life, its peculiar ethnic, racial and gender relations, and how these realities prompt her to reflect on her own beliefs and identity. The article is inspired by the so-called subjectivity school of Soviet studies, namely by the work of Jochen Hellbeck. The first part of the article examines the applicability of Hellbeck's approach to the Soviet Estonian context. It also provides a political biography of Luise Vaher – from her conversion to Communism in the summer of 1940, through her rocky career as a provincial party activist, up to her post-Stalinist life as a prominent author of Soviet Estonian “women's novels”.

Kristo Nurmis (b. 1984) MA, PhD Candidate, Department of History, Stanford University (450 Serra Mall, Stanford, CA 94305, USA), kristo@stanford.edu